

ГІСТОРЫЯ СЛАВЯНСКІХ ЛІТАРАТУР

УДК 821.161.1

М. У. АММОН

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ФАДЗЕЙ БУЛГАРЫН ЯК ПАЧЫНАЛЬНІК РАСІЙСКОЙ ФАНТАСТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Праблемнае поле дадзенага артыкула палягае ў вызначэнні ідэйна-тэматычных і вобразна-выяўленчых адметнасцей фантастычных твораў Ф. Булгарына. Асаблівая ўвага надаецца канцэптуалізацыі светапоглядных каштоўнасцей згаданага аўтара, выяўленню дыяпазону яго эстэтычных арыенціраў. Акрэсленая тэматыка разглядаецца ў сацыякультурным, гісторыка-філасофскім кантэкстах. Атрыманыя вынікі сведчаць пра правамернасць разгляду “Праўдападобных небыліц” пісьменніка ў якасці першай мастацкай футуралогіі ў гісторыі рускай літаратуры.

Творчасць Фадзея Булгарына, аднаго з найбольш адыёзных прадстаўнікоў расійскай культурнай прасторы XIX ст., была неадназначна ацэнена як сучаснікамі, так і нашчадкамі пісьменніка. Згаданага аўтара неаднаразова папракалі ў канфармізме поглядаў, камерсалізацыі вербальнага мастацтва, шаблоннасці і кампілятыўнасці нарацый. Тым не менш, нельга адмаўляць і істотны ўнёсак, што зрабіў ураджэнец Вялікага княства Літоўскага ў развіццё жанрава-фармальнай сістэмы расійскага прыгожага пісьменства. Асаблівай увагі заслугоўваюць фантастычныя тэксты Ф. Булгарына, дзе ў большай ступені адлюстравалася ўся маштабнасць і шматаспектнасць навуковых поглядаў пісьменніка, а таксама парадыгма яго маральна-этычных імператываў.

Літаратурна-публіцыстычная дзейнасць названага аўтара дасягнула свайго піку ў перыяд Позняга Асветніцтва ў Расіі, таму схільнасць пісьменніка да дыдактызму, маралізатарскай рыторыкі не выклікае здзіўлення. Пры гэтым, як правіла, Ф. Булгарын аддае перавагу малым праявістым формам, што не заўсёды станоўча ўплывае на рэцэпцыю таго ці іншага твора, надаючы яму выгляд эскіза, чарнавіка ці ўрыўка з ўтапічнага трактату (“Праўдападобныя небыліцы, альбо Падарожжа да цэнтра Зямлі (1824), “Праўдападобныя небыліцы, або Вандроўка па свеце ў XXIX стагоддзі” (1824), “Сцэна з прыватнага жыцця, у 2028 годзе, ад Раства Хрыстова” (1828), “Чартапалох, або новы Фрэйшыц без музыкі” (1830)).

Тым не менш, многія відавочна слабыя ў мастацкіх адносінах тэксты дэманструюць даволі цікавыя сюжэтныя рашэнні. Напрыклад, “Чартапалох...” хоць і апелюе да надзвычай папулярнага сярод рамантыкаў матыву пагаднення чалавека з цёмнымі сіламі, але іранічна пераасэнсоўвае яго, надаючы нарацыі рэалістычнае гучанне. Так, на прапанову галоўнага героя набыць яго душу д’ябал з усмешкай заўважае: “Ты, шануюны Чартапалох, столькі нагуляў у жыцці, што душа твая даўно ўжо наша ўласнасць; але паколькі я рады служыць добрым прыяцелям, то ва ўгоду тваю гатовы купіць тваё цела” [1, с. 260]. Метафарычнасць аповеду канчаткова разбураецца ў канцы твора, калі аўтар прапановуе чытачу немудрагелісты дэшыфратар сваёй задумы: “Якая мараль гэтай казкі? Устаўце слова распуста замест чорта – і ўсё разгадана” [1, 265].

Яшчэ больш традыцыйнымі, на першы погляд, могуць падацца “Праўдападобныя небыліцы, альбо Падарожжа да цэнтра Зямлі”. У згаданым апавяданні пісьменнік звяртаецца

да добра вядомага міфалагічнага матыву катабасіса – сыходжання ў пекла – пэўным чынам мадыфікаванага пад уплывам тэхнізаванага 19 стагоддзя. Пры гэтым відавочным з’яўляецца наслідаванне Ф. Булгарыным сатырыка-фантастычнай традыцыі Дж. Свіфта, знакаміты Гулівер якога наведваў шэраг краін, кожная з якіх выступіла своеасаблівым метафарычным увасабленнем таго ці іншага аспекту існавання грамадства. Дарэчы, у беларускай літаратуры аналагічны падыход да асэнсавання матыву інфернальнага падарожжа прадэманстраванаў Янка Сіпакоў у сваёй аповесці “Блуканні па іншасвеце” (1994). Расійскі жа аўтар, малюючы на старонках свайго тэксту тры кардынальна адрозныя соцыумы, прадстаўляе сваю ўласную канцэпцыю асвечанага грамадства як з’явы працэсуальнай: “Першая паласа, або Ігнаранцыя, азначае выключнае невуцтва; другая паласа, або Скацінія, напаўадукаванасць, напаўвучонасць, што значна горш за невуцтва; а трэцяя паласа, або Святлонія, сапраўднае асветніцтва, якое робіць людзей добрымі, добраамеранымі, ціхманымі, сціплымі і сумленнымі” [2]. Адметнасцямі дадзенага твора выступаюць таксама падкрэслена натуралістычнасць аповеду, імкненне наратора навукова абгрунтаваць саму магчымасць такой неверагоднай вандроўкі на падставе яшчэ не абвергнутай на той час гіпотэзы аб полай структуры Зямлі. Згаданая акалічнасць, у сваю чаргу, яднае “Падарожжа да цэнтра Зямлі” з аднайменным раманам Ж. Верна, надрукаваным, між іншым, толькі праз 40 год пасля публікацыі Ф. Булгарына.

Аднак самай удалай у змештава-фармальных адносінах з’яўляецца ўтопія пісьменніка “Праўдападобныя небыліцы, альбо Вандроўка па свеце ў ХХІХ стагоддзі”, якая лічыцца першым у гісторыі расійскай літаратуры апісаннем падарожжа ў часе. Названы матыв дапамагае аўтару па-іншаму раскрыць свой улюбёны прыём супастаўлення мінулага і сучаснага (“Сцэна з прыватнага жыцця, у 2028 годзе, ад Раства Хрыстова” (1828), “Іван Іванавіч Выжыгін” (1839) “Дзьева супрацьлегласці” (1843) і інш.), пераносячы яго ў плоскасць футуралагічнага прагнозу. Акрамя таго, менавіта ў “Праўдападобных небыліцах” Ф. Булгарын здолеў найбольш поўна і паслядоўна выкласці ўсю складаную парадыхму сваіх маральна-этычных, грамадска-палітычных, навуковых поглядаў.

Для паспяховай рэпрэзентацыі такой комплекснай задачы пісьменнік звяртаецца да двух розных тыпаў аповеду: антычнага дыялогу і разгорнутай нарацыі. Форма палемічнай размовы, напрыклад, служыць штуршком для развіцця дзеяння ўнутры кожнага тэмапаральнага зрэзу. Так, у “рэжыме” рэальнага часу галоўны герой палемізуе з таварышчам наконт гіпатэтычных межаў дасканаласці чалавечага грамадства; пасля ж здзейсненага персанажам перамяшчэння ў часе асноўным сюжэтным стрыжнем становіцца яго гутарка з Прафесарам. Акрэслены падыход надае тэксту выразнае філасофска-публіцыстычнае гучанне ў духу платонаўскіх трактатаў і “Горада Сонца” Т. Кампанэлы. Пры гэтым аўтар імкнецца да стылізацыі свайго твора ў жанры хаджэння з характэрным для згаданай літаратурнай разнавіднасці акцэнтам на экзатычнасці, фантастычнасці аповеду. Пастаўленай мэце садзейнічае таксама і адпаведная форма перадачы дзеяння: у фінале “Падарожжа” аказваецца выпадкова знойдзеным ананімным рукапісам, працяг якога напісаны на невядомай мове і патрабуе належнага перакладу і тлумачэння.

Але нават на старонках невялікай часткі надрукаванага тэксту разгортваецца каласальны па сваім размаху футуралагічны прагноз, што паставіў канчатковую кропку ў шматгадовых ваганнях пісьменніка, які, па словах А. Нікалаевайна “на працягу ўсяго жыцця <...> аказваўся ў дваістай сітуацыі” [3, с. 118], вагаючыся паміж рознымі нацыянальнымі і сацыяльна-палітычнымі групамі. Сын папчэніка Т. Касцюшкі, названы ў гонар апошняга, капітан напалеонаўскай арміі, сябра віленскага літаратурнага аб’яднання шубраўцаў Ян Тадевуш Крыштаф Булгарын канчаткова самавызначыўся на карысць сапраўднага стацкага саветніка Фадзея Венедыктавіча Булгарына. Менавіта таму ўся складаная карціна будучыні чалавецтва бачыцца пісьменніку праз прызму развіцця Расіі: ад пытанняў паўсюднага выкарыстання рускай мовы да тых ці іншых геапалітычных праблем усходнеславянскай імперыі. Нягледзячы на відавочную ўтапічнасць дадзенай часткі “Праўдападобных небыліц”,

многія прагнозы аўтара аказаліся надзвычай блізкімі да ісціны. Пры гэтым цікава, што ўзносячы мову расійскай дзяржавы на п'едэстал нацыянальнай славеснасці, у будучым аўтар не бачыць яе ў якасці сродка міжнароднай камунікацыі: “Гаспадыня сказала мне некалькі слоў на невядомай мне мове, але, убачыўшы, што я не разумею, спытала па-руску, няўжо я не размаўляю па-арабску.

– Не, – адказаў я, – у наш час вельмі нешматлікія навукоўцы займаліся вывучэннем гэтай мовы.

– Гэта наша модная і дыпламатычная мова, – сказаў прафесар, – гэтак сама, як у ваш час была французская” [2].

У кантэксце футуралагічнага дыскурсу яшчэ больш праніклівым падаецца аспісанне Ф. Булгарыным навукова-тэхнічных аспектаў будучыні: “Я ўбачыў спадароў і спадарыняў <...> у маленькіх аднамесных двухколавых вазках, накіраваных крэслаў: яны каціліся самі без усялякай запрэжкі па чыгунных жолабах брукаванкі з дзіўнай хуткасцю. Неўзабаве з’явіліся вялікія фуры з рознымі прыпасамі, якія рухаліся таксама без коней. Пад дрогамі прымацаванымі былі чыгунныя скрыні, з якіх на паверхню падымаліся трубы: дым, што выходзіў з іх, прымусіў мяне здагадацца, што гэта паравыя машыны” [2]. Аналагічнае смелае для свайго часу прадказанне робіць аўтар накіраваннага выкарыстання іншых сродкаў транспарту: “падводныя судны, вынайзеныя ў наш час амерыканцам Фультанам і ўдасканаленыя англічанінам Джонсанам, ўведзены ва ўжытак” [2].

Пісьменнік таксама звяртаецца да асэнсавання праксеалагічных і этычных аспектаў навуковай практыкі. У якасці дамінантаў функцыянавання заўтрашняга грамадства называюцца прыярытэт інтэлектуальнай працы: “у прафесара будзе болей золата, чым у наш час было ва ўсіх разам узятых адкупшчыкаў, мянялаў і ліхвяроў” [2], утылітарызм любога рода даследаванняў і вынаходніцтваў: “з адной цікаўнасці, сапраўды, не варта прысвячаць жыццё новым адкрыццям і ўдасканаленням” [2], прэрагатыву этыкі навукі над іншымі, тэхнічнымі, дысцыплінамі: “Асабліва навука пад назвай: выкарыстанне ўсіх чалавечых ведаў дзеля агульнага добра – складала асобны факультэт” [2].

Паказальна, што пры ўсім захапленні тэхналогіямі XIX ст. аўтар мадэлюе магчымыя наступствы іх выкарыстання, апелюючы, напрыклад, да неабходнасці рацыянальнага прыродакарыстання: “Таму якраз, што нашы продкі без усялякай прадбачлівасці нішчылі лясы і не дбаў пра выхаванне і захаванне дрэў, яны нарэшце зрабіліся рэдкасцю і каштоўнасцю” [2]. Акрэсленая сітуацыя ў створаным пісьменнікам свеце, разам з шэрагам іншых чыннікаў, прывяла да глабальнай змены кліматычных паясоў і прымусіла жыхароў Сібіры вырошчваць... бананы. У звязку з праблемамі планетарнага пацяплення каласальным па сваёй смеласці ўспрымаецца таксама сцвярджэнне Ф. Булгарыным судаходнасці Паўночна-Заходняга Праходу (марскога шляху праз Паўночны Ледавіты акіян уздоўж паўночнага берага Паўночнай Амерыкі праз Канадскі Арктычны архіпелаг), што сталася магчымым толькі ў XXI ст. у выніку раставання ледавікоў.

Цікава, што будучы паслядоўным прыхільнікам ідэі Асветніцтва, аўтар “Падарожжа” амаль не закранае ў сваім творы праблемы ўніверсальных правоў і свабод чалавека. Ім абсалютна не адмаўляецца ідэя класавага адрознення, хоць і прызнаецца неабходнасць належнага ўзроўню матэрыяльнага дабрабыту для ўсіх сацыяльных слаёў. Пры гэтым пісьменнік надзвычай хвалюе гендарнае пытанне. Жанчына XIX ст. бачыцца яму бяздушнай меркантильнай малаадукаванай асобай, піраміду патрэбаў якой у асноўным складаюць новыя строі і забаўляльныя мерапрыемствы. Таму пісьменнік прапануе свой ідэал прадстаўніцы супрацьлеглага полу – прагрэсіўнай ахоўніцы сямейнага агменю: “Па старой звычцы пасля абеду я перайшоў да дам, каб паслухаць красамоўныя і палымяныя меркаванні пра капялюшыкі і чапцы, таксама сціплыя плёткі пра недахопы бліжняга. Але я ледзь верыў вушам маім, калі пачуў, што маці размаўлялі паміж сабой аб выхаванні дзяцей і аб сродках для шчаслівага шлюбнага жыцця. Бабулькі прыводзілі розныя прыклады са свецкага жыцця, у падмацаванне карысных ісцін, а модныя дзяўчыны казалі аб літаратуры, аб сваіх занятках і аб гаспадарцы” [2]. Аднак пры ўсёй сваёй асвечанасці і сучаснасці жанчына будучага не

разглядаецца пісьменнікам па-за межамі патрыярхальнай культуры: валодаючы пэўным наборам свабод і магчымасцей для самаразвіцця, яна добраахвотна застаецца часткай ізаляванага соцыуму ўнутры традыцыйна мужчынскай мадэлі свету.

Асобную футуралагічную групу ў “Праўдападобных небыліцах” складаюць мастацка-літаратурныя прагнозы Ф. Булгарына. Акрэсліваючы кола аўтараў, якія прайдуць выпрабаванне часам і застануцца на паліцах чытачоў нават у 29 ст, пісьменнік даволі крытычна ставіцца да ўласнай творчасці: “... Дарэмна я шукаў майго імя пад літарай Б. <...>! Спярша я хацеў смуткаваць, але неўзабаве сцешыўся і, выходзячы за дзверы, весела паўтарыў любімы мой выраз: Vanitas vanitatum et omnia vanitas! (Наймарнейшая марнасць і ўсялякая марнасць)” [2].

Безумоўна, далека не ўсе прадбачанні Ф. Булгарына маюць шансы спраўдзіцца. Некаторыя з іх занадта смелыя, нават недарэчныя, як, напрыклад, громаадвод у капелюшы ці спецыяльныя шарыкі, якія трэба класці ў рот і вушы, каб не аглохнуць ад гому падчас навальніцы. Акрамя таго, аўтар мадэлюе цывілізацыю, дзе ў дасканаласці засвоілі механіку і тэхналогію паравых машын, што для сучаснага чытача выглядае відавочным анахранізмам. Частка ж прадказанняў пісьменніка настолькі дальнабачная, што рашуча прыняць ці адвергнуць іх на сённяшні дзень не падаецца магчымым (тэрамарфаванне Луны, падводныя гарады, інавацыйныя прыстасаванні для павышэння слыху, сэнсорыкі, віртуознай смакававай мадыфікацыі ежы і інш.).

З улікам акрэсленага, варта заўважыць, што ў сваіх фантастычных творах Ф. Булгарын паўстае надзвычай неадназначным пісьменнікам. З аднаго боку, аўтар публікуе шэраг тэкстаў філасофска-публіцыстычнага гучання (“Праўдападобныя небыліцы, альбо Падарожжа да цэнтра Зямлі”, “Сцэна з прыватнага жыцця, у 2028 годзе, ад Раства Хрыстова”, “Чартапалох, або новы Фрэйшыц без музыкі”), дзе даволі цікавыя сюжэтныя рашэнні нярэдка атрымліваюць досыць шаблоннае мастацкае ўвасабленне, а элементы фантастычнага выконваюць выразную службовую функцыю ў межах асветніцкай праблематыкі. Тым не менш, асаблівае месца ў спадчыне Ф. Булгарына займаюць “Праўдападобныя небыліцы, альбо Вандроўка па свеце ў ХХІХ стагоддзі” як першы прыклад прагнастычнай літаратуры ў расійскім прыгожым пісьменстве. Згаданы твор дэманструе выключную энцыклапедычную дасведчанасць аўтара, яго абазнанасць у найноўшых навукова-тэхнічных дасягненнях сваёй эпохі, а таксама трапнасць іх экстрапаляцый у будучае, што сведчыць пра выключны талент пісьменніка як футуролага.

Спіс літаратуры

- 1 Булгарин, Ф. В. Чертополох... / Ф. Булгарин // Странно и наоборот ; сост. В. Бабенко. – М. : Бослен, 2016. – С. 259–265.
- 2 Булгарин, Ф. В. Собрание сочинений [Электронный ресурс] / Ф. В. Булгарин. – Режим доступа : http://az.lib.ru/b/bulgarin_f_w. – Дата доступа: 09.10.2016.
- 3 Николаева, А. Фаддей Булгарин – бедный Йорик русской журналистики / А. Николаева // Наука и жизнь. – 2005. – № 8. – С. 118–120.

УДК 821.161.3-4

І. А. БАЖОК

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ЗАКАНАМЕРНАСЦЬ УЗНІКНЕННЯ ЖАНРУ ЭСЭ

У артыкуле выяўляюцца заканамернасці ўзнікнення жанру эсэ ў сусветнай і беларускай літаратурах ад старажытных часоў да сучаснасці. Асабліва ўвага надаецца “Вопытам” М. Мантэня, у творчасці якога жанр эсэ атрымаў сваё амаль канчатковае афармленне. Праблема даследавання жанру заключаецца ў тым, што ён з’яўляецца аб’ектам разгляду публіцыстаў і журналістаў, часта словам “эсэ” называюць свае творы філосафы, а